

The Principle of Causality and the Problem of Creation in Avicenna's Approach¹

Sedigheh Riyahi,² Mohamad Akvan,³ Mehdi Najafiafra⁴

Abstract

Causality as an existential cause serves as a basis for Avicenna's philosophy and is one of the vital principles of philosophical and rational problems. As a rationalist philosopher, Avicenna has proposed some new insights including the idea that causality is based on existence. Proposing the distinction between existence and essence, he has provided a new model for the God-world relationship. He believes that the relationship between the creator and the created can be explained by examining the causality relationship. Among different causes, he prioritizes the efficient cause (Agent) which makes things exist out of nothing. As to the God-world relationship explanation, he argues that God governs the world of beings as the cause of causes. As for its existence and non-existence, the Being as the effect and the possible (non-aseity) needs a preponderance (*Murajjih*) that is the cause of causes. Avicenna believes that God's essential aseity entails God's necessitated existence. Not only he defines the dependency of the caused on the cause as "the necessity by virtue of another" (*Wujub Bilghair*)

1 . **Research Paper**, Received: 16/5/2022, Confirmed: 23/6/2022.

2 . Ph.D. Candidate, Department of Philosophy, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran, (sedighehriyahi@yahoo.com).

3 . Associate Professor, Department of Philosophy, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran, (corresponding author), (moh.akvan@iauctb.ac.ir).

4 . Professor, Department of Philosophy, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran, (mah.najafiafra@iauctb.ac.ir).

or existential possibility in Sadra's words, but he emphasizes the existential relationship between the caused and the cause. Then he opens a clearer horizon towards the primacy of being which had a great impact on Islamic philosophers as well as Western philosophers like Thomas Aquinas.

Keywords: Avicenna, Cause, Efficient Cause, God, the World.

Research background

Avicenna follows Aristotle in the discussion of causality, but unlike him, he believes in creation.

Explanation of the Principle of Causality

Avicenna believes that the relationship between God and the world is through the necessary relationship between cause and effect. Avicenna's theory of causation includes the definitions of material causality, efficient causality, formal causality, and final causality following Aristotle's fourfold division. Avicenna believes that the efficient cause grants existence through the formal cause. In his Book of Healing, Avicenna speaks about the efficient cause: "We mean by the efficient cause the cause that grants an existence that is different from its essence." In other words, one of the characteristics of the first cause is that it must be an efficient cause and it is impossible for the cause to be formal, final, or material. And whatever precedes all causes in the universe of being is the efficient cause, from which the effect has emerged.

According to Avicenna, there is no phenomenon without a cause. On the other hand, the infinite regress is impossible. Therefore, the series of causes must end with a first cause, which is called the Cause of Causes. In this regard, Avicenna also believes in the existence of God as the first (creative) cause. In the universe, there are series of causes and effects that finally lead to the essence of the supreme and the transcendent, the very essence that is the cause of creation for all things, and there is an existential connection between the parts of Being because they lead to the supreme necessity. As every incident that is found needs a creator, then the law of causality and creating effects is one of the fundamental philosophical laws and a part of the foundations and pillars of all sciences. Therefore, there is a cause that is the beginning of all causes. In other words, the universe of beings is a cause-and-effect system.

It can be stated that the effect is in need of a cause both in its existence and its survival, and this issue has also been raised in Avicenna's theory of emanation. Looking carefully at the existence of cause and effect, we are able to find that the cause does not have an independent and rich existence.

Instead, it is identical to independence and richness, but the effect is purely poverty and mere belongingness. As the ground for the need for a cause is the poverty or the ontological relation of the effect, therefore, the mode of causality and creativity between God and the created is an ontological connection between pure poverty and pure richness. In this regard, Aquinas also confirms that the created are the caused and believes in the existence of a single efficient (God) throughout his writings.

During careful philosophical reflection, it becomes clear that:

- According to the principle of causality, no incident occurs without a cause
- According to the principle of homogeneity (Sinkhiyyat), it is not possible that a certain effect can be emanated from any cause.
- According to the principle of necessity, everything that exists, its existence has been a necessity, and everything that does not exist, its existence has not been a necessity. Then it can be said that according to Avicenna, the creation of the world was based on necessity.

Conclusion

Avicenna calls God the cause of the creation of things so this issue is noticed by Western philosophers, including Aquinas. Avicenna, with the new philosophical division of the existing into necessary and possible and proving the inherent necessity of the possible to the obligatory, proved the effective cause of creation and proposed a new model of the relationship between God and the world. In such a way that all beings other than the essence of the Supreme Being are possible and there is a necessary principle between them as the principle of causality. But sages consider the necessity of a cause as possible. While theologians consider the need for a cause to be the criterion.

References

- Avicenna, Hossein Ibn Abdullah (1368), description of denotes and attentions, Hassan Malekshahi, Tehran, Islamic Republic of Broadcasting and Broadcasting.
- Avicenna, Hossein Ibn Abdullah(1360), Rasail, Ziauddin Dari, Tehran, Central Publications.
- Avicenna, Hossein Ibn Abdullah, Theology of Najat (1377), Seyyed Yahya Yatharbi, Tehran, Fekr Rooz
- Avicenna, Hossein Ibn Abdullah, Alaei encyclopedia (1383), proofreading and marginalization by Mohammad Moghin, Tehran, National Art Association Fanpublisher.

- Gilson, Etienne (1375), *Basics of Christian Philosophy*, translated by Mohammad Mohammad Rezaei and Seyyed Mahmoud Mousavi, Qom, Islamic Propaganda Office.
- Wisnovsky, R (1389), *Avicenna's Metaphysics in Context*, Persian translation by Mehdi Najafi Afra, Tehran, Elm Press.

اصل علیت و مسأله خلقت در نگرش ابن سینا^۱

صدیقه ریاحی مدوار،^۲ محمد اکوان،^۳ مهدی نجفی افرا^۴

چکیده

از آنجا که ابن سینا تحت تاثیر منابع دینی به خلق و ایجاد قائل است و علت‌ها را علت‌های ایجاد و وجودی اشیاء می‌داند؛ بنابراین بحث از علت ایجاد، مختص ابن سیناست و در رتبه نخست مسائل مهم فلسفی و عقلی قرار دارد. ابن سینا نیز، به‌عنوان فیلسوف عقل‌گرا به ابتکارات جدیدی از جمله اینکه علیت بر مدار وجود است، پرداخته است. در همین راستا، وی با اثبات تمایز وجود از ماهیت، مدل جدیدی از رابطه خدا و جهان را مطرح ساخته است. او معتقد است از طریق کشف رابطه علیت می‌توان ارتباط خالق و مخلوق را مطرح نمود. وی، از میان علل، علت فاعلی را که کارش هست کردن از نیستی است، برتر از علل چهارگانه معرفی نموده است. ابن سینا در تبیین رابطه خدا و جهان معتقد است، خداوند به‌عنوان علت العلل بر جهان هستی حاکم است. به‌طوری‌که هستی به‌عنوان معلول و ممکن، هم در وجود و هم در عدم، نیازمند به یک مرجح بیرونی است که علل العلل نام دارد. ابن سینا بر این باور است که در جهان هستی واجب الوجود بالذات، ضروری الوجود است. او نه تنها مناط احتیاج معلول به علت را و چوب‌بالغیر یا همان امکان وجودی

۱. مقاله پژوهشی، تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۲/۲۶؛ تاریخ تایید علمی: ۱۴۰۱/۴/۲.

۲. دانشجوی دکتری تخصصی، گروه فلسفه، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
(sedighehriyahi@yahoo.com)

۳. دانشیار گروه فلسفه، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

(moh.akvan@iauctb.ac.ir)

۴. استاد گروه فلسفه، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

(mah.najafiafra@iauctb.ac.ir)

در تعبیر صدرا می‌داند، بلکه به ارتباط وجودی علت با معلول تاکید ورزیده است، به طوری که علاوه بر فیلسوفان مسلمان، فیلسوفان غرب نظیر آکویناس نیز، معتقد به وجود فاعل ایجادیه هستند، که از طریق اصل علیت با جهان ارتباط دارد.

کلید واژگان: ابن سینا، علیت، علت فاعلی، خدا، جهان.

۱. مقدمه

اصل علیت یکی از مهم‌ترین مباحث فلسفی است که نمی‌توان برای آن تاریخ دقیقی پیش-بینی کرد اما می‌توان گفت انسانهای اولیه هم تشخیص می‌دادند که هر پدیده‌ای پدید-آورنده‌ای دارد. نقش کلیدی و مهم اصل علیت را در فلسفه اسلامی و آثار فلسفی مسلمانان نیز، می‌توان مشاهده نمود. زیرا بخش عظیمی از کارهای فیلسوفان به رابطه علیت اختصاص می‌یابد. به طوری که در فلسفه اسلامی، اصل علیت به عنوان یک ضرورت عقلی محسوب می‌شود. با کمی دقت در برهان‌های عقلی، که تاکنون برای اثبات وجود خدا مطرح شده‌اند، می‌توان رد پای علیت را به راحتی یافت. نکته جالب توجه در مورد اصل علیت، گستره وسیع نظرات متفاوت در مورد آن است. به طوری که ارسطو نیز، فلسفه را شناخت علت‌ها و اصل-های نخستین اشیاء می‌داند و معتقد است به واسطه علت‌ها همه چیز قابل شناخت هستند. بحث علیت در واقع، به واسطه ارسطو شکل مشخص و روشنی پیدا کرد و از حالت ابهام و نارسایی گذشته، خارج شد. به طوری که همه فیلسوفان بعد از ارسطو تا به امروز مباحث‌شان درباره علیت، به نوعی مرهون مباحث ارسطو است. در همین راستا، ابن سینا نیز، با تبیین اصل علیت، رابطه خدا و جهان را مطرح می‌سازد. وی معتقد است که جهان، به عنوان معلول، همواره به وجوب دیگری، موجود بوده است. به طوری که به وجود وابسته، معلول و به وجودی که طرف وابستگی است، علت می‌گوییم.

با توجه به اهمیت بحث علیت در فلسفه جدید و قدیم و تاثیر شگرف آن در نوع نگرش انسان به جهان، می‌توان گفت ابن سینا در بسیاری از مسائل فلسفی، از جمله علت ایجادیه دارای خلاقیت شگرفی بوده است. به طوری که وی، برخلاف ارسطو معتقد به خلق و ایجاد

است. از جمله مسائل مهمی که در مکاتب مختلف فلسفی، در رابطه با پیدایش جهان به آن توجه شده است، نحوه فاعلیت «فاعل ایجاد» و به عبارت دیگر نحوه فاعلیت حق تعالی نسبت به عالم است.

از آنجا که بحث علیت، از ضروری‌ترین مباحث فلسفی است. لذا، لازم است ابعاد مختلف آن به درستی تبیین گردد، تا فلسفه در مسیر درست خود در جریان باشد. موضوع علیت شامل مباحث متعددی است که در این مقاله به مواردی از قبیل مفهوم علت و معلول، انواع علل، محال بودن ترجیح بدون مرجح، محال بودن تخلف معلول از علت تامه، معیت علت و معلول، سنخیت علت و معلول، تمایز ماهیت از وجود و تبیین علت وجودی خدا با جهان از نظر ابن سینا به طور مبسوط و مفصل، آنهم در آثار مختلف وی با استفاده از روش کتابخوانی و توصیفی می‌پردازیم. تلاش تحقیق پاسخ به این سوال است که ابن سینا چه ابتکار مهمی درباره علیت وجودی و ایجاد ارائه داده است؟ به عبارتی این سوال مطرح است که آیا ارتباطی میان اشیاء و موجودات مختلفی که در جهان هستی وجود دارد برقرار است؟ اگر ارتباط برقرار است به چه صورت است و خلقت توسط کدام علت صورت می‌پذیرد؟

۲. مبانی نظری

ارسطو در کتاب *آلفای بزرگ* از عقاید فیلسوفان پیشین در باب مبادی و علل اولیه سخن گفته است و از این ره‌گذر سعی دارد به چیستی علیت و به انواع آن دست یابد. از نظر اغلب فیلسوفانی که به مبادی و اصول قائل بوده‌اند، مبدا اولیه مبدایی مادی بوده است و همه اشیاء از این مبدا بوجود آمده‌اند. در باب آفرینش، ارسطو متأثر از پیشینیان است، به این معنا که جهان هستی را ازلی می‌داند و نیازی به طرح فاعل ایجاد نمی‌بیند. به طوری که وی، معتقد است که تا زمان او فلاسفه گذشته حتی افلاطون به دو علت پی برده‌اند: علت مادی و صوری. ولی به نظر او چهار علت مادی، صوری، فاعلی و غایی وجود دارد (ارسطو، ۱۳۶۶).

ارسطو در چندین فصل کتاب *آلفای بزرگ*، متافیزیک را به بررسی عقاید فیلسوفان پیش از سقراط درباره علیت اختصاص داده است. وی بر این باور است که فیلسوفان پیش از سقراط، به اصل علیت اعتقاد داشتند، اما از اقسام مختلف علیت برخی تنها با علت مادی آشنا بودند و آن را به عنوان اصل یا مبدا جهان می دانستند. مبدا اولیه عالم مبدایی مادی بوده است و همه اشیاء از این مبدا به وجود آمده و به این مبدا منحل می شوند. این مبدا ثابت و لایتغیر است و همه دگرگونی‌هایی را که می بینیم، حاصل تغییر در اعراض و حالات آن مبدا هستند. از همین رو آنان تصور می کردند که نه چیزی به وجود می آید و نه چیزی از بین می رود. آنچه واقع می شود، حدوث و بروز اعراضی است که یکی پس از دیگری در مبدا اشیاء روی می دهند، ولی خود مبدا، ثابت و لایتغیر است (دادجو، ۱۳۹۰، ص ۳۱۵).

۳. پیشینه پژوهش

قاعده علیت به عنوان یک اصل مسلم عقلی در طول تاریخ فلسفه اسلامی پذیرفته شده است، به طوری که می توان گفت ارسطو اولین کسی است که به علل چهارگانه دست یافته است. ابن سینا نیز راه ارسطو را ادامه می دهد و ضمن پذیرش اصل علیت و علل اربعه، در بسط آنها و سازگار کردنشان با مبحث خلقت و آفرینش موجودات می کوشد و به جایگاه وجود شناختی علل، اهمیت به سزایی می دهد. تحقیقاتی در زمینه علیت مطرح گردیده است که به مواردی از آنها اشاره می گردد: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی در مقاله «احتیاج معلول به علت در اندیشه ابن سینا» چنین مطرح می گردد که ابن سینا با صراحت در برخی آثار، وجود را امر محتاج به علت تلقی می کند (نجفی افرا، ۱۳۹۱). در مقاله «فاعلیت ایجاد از دیدگاه ملاصدرا و ابن سینا» مطرح گردیده است که ابن سینا تمایز مابعدالطبیعی میان وجود و ماهیت را برگزید تا به تمایز میان واجب و ممکن برسد و فاعل الهی را اثبات نماید (کبیر، ۱۳۹۳). هم چنین در مقاله «نقد و بررسی دیدگاه ابن سینا و

اسپینوزا درباره ضرورت علیت» نیز آمده است که ابن سینا، گاه ضرورت را بدیهی تلقی می کند و گاه بر آن اقامه برهان می کند (برنجکار، ۱۳۹۰).

نکته شایان ذکر این است که ما در بحث علیت ثابت می کنیم که چیزی به چیز دیگر نیاز دارد. لذا، به شیء نیازمند، معلول و به شیء دیگر که نیازمندی شیء محتاج را برطرف می کند، علت می گوئیم. در همین راستا، ابن سینا در مبحث علیت، از ارسطو تاثیر پذیرفته است. اما نظام فلسفی خود را به گونه ای بنا نموده که بر خلاف ارسطو معتقد به خلق و ایجاد است و علت ها را علت های ایجادیه اشیا می نامد. وی، ملاک نیازمندی معلول به علت را صفت امکان ماهوی (فقری) می داند.

۴. معنا و مفهوم علت و معلول از نظر ابن سینا

از آنجا که معلول در هستی یافتن خود به علت نیازمند است. لذا، ابن سینا یکی از مسائل فلسفه را بحث علل می داند و همچون ارسطو از علل چهارگانه سخن می گوید، با این اختلاف که ابن سینا، به عنوان فیلسوف وجودشناس، علل را بر مبنای وجود، معنا و تبیین می کند، به طوری که در زمینه وجودشناسی، مورد توجه غربیانی از جمله آکویناس قرار گرفت. در مقاله «فاعلیت ایجادیه از دیدگاه ملاصدرا و ابن سینا» ص ۸، عام ترین و فراگیرترین معنای علت، عبارت است از «ما یتوقف علیه الشیء» یعنی هر چیزی که شیء در وجود یافتن خود به آن محتاج است یا موجودی که تحقق موجودی دیگر بر آن متوقف است، هر چند برای تحقق آن کافی نباشد یا موجودی که به نحوی هستی ماهیت بر آن توقف دارد. «علت» در این معنا شامل معادلات، شرایط وجود شیء و علل ناقصه می شود. همان گونه که چنانچه معلول مرکب باشد شامل اجزای تشکیل دهنده واقعیت «معلول» هم هست. چنانچه اگر به «علت غایی» قائل شویم شامل آن هم هست. بنابراین علت به معنای عام چیزی است که به گونه ای در تحقق شیء دیگر مداخلت دارد، خواه شرط باشد یا مقتضی یا از دیگر علل ناقصه باشد. در این صورت «معلول» نیز موجودی است که به علت نیازمند است، یا صدور و تحقق آن

وابسته به وجود «علت» است یا ماهیتی است که در هستی خودش به آن «علت» وابسته است. علت به معنای عام، شامل همه تقسیم‌های علت (حقیقی و اعدادی، تام و ناقص و...) می‌شود. البته علت در معنای اخص به معنای «علت فاعلی ایجادی» است که «موجد» و «وجود دهنده» به جسم است. ابن‌سینا در تعریف علت و معلول معتقد است: «مبدأ (علت) آن چیزی است که به ذات خود یا به واسطه غیر، دارای وجود تمام و کامل گشته، آنگاه منبع پیدایش و دوام پدیده دیگری باشد» و این مبدأ، یا به منزله جزء معلول است یا چنین نیست؛ و در صورت جزء بودنش یا چنان است که از حصول بالفعل معلول لازم نمی‌آید که این همان ماده و عنصر است؛ زیرا تو عنصر را بالفعل تصور می‌کنی در حالی که از وجود بالفعل آن به تنهایی، وجود بالفعل معلول لازم نمی‌آید، بلکه چه بسا، معلول هنوز بالقوه است، یا چنان است که وجود بالفعل آن، باعث وجود بالفعل معلول می‌شود که، همان صورت است» (ابن‌سینا، ۱۳۸۵، ص ۶۲). هم چنین وی، بر این باور است که فاعل، معطی وجود و مبدأ وجود نیز است» (ابن‌سینا، ۱۳۹۰، ص ۱۸۸). به طوری که توماس آکویناس نیز بر این باور است که فاعل ایجادی تنها خداست، زیرا او فعلیت محض است و هیچ موجود دیگری نمی‌تواند سبب فعلیت وجود اشیای دیگر شود. البته فاعل‌های طبیعی در فعلیت صور نوعیه خاص، که به صورت بالقوه در ماده قبلی هستند موثرند، ولی علت ایجاد نیستند. زیرا خلقت و ایجاد منحصر به خداست و چون ذات الهی مشترک بین سه اقنوم است، ایجاد جهان به طور مشترک، فعل هر سه اقنوم می‌باشد (ژیلسون، ۱۳۷۵، ص ۲۸۷). «فاعلیت نزد ابن‌سینا، دو قسم است در حالی که فاعلیت طبیعی، صرفاً عامل تغییر و حرکت است. فاعل الهی، سبب وجود بخشی است. به طوری که آکویناس از نظر ابن‌سینا برداشت می‌کند که «تعریف علت فاعلی به عنوان معطی وجود تنها در مورد فاعل‌های الهی صدق می‌کند» (Richardson, 2013, p222). «به عبارتی علت فاعلی دو اصطلاح دارد: یکی فاعل طبیعی و دیگری فاعل الهی که منظور از آن، موجودی است که موجودی را پدید می‌آورد و به آن هستی می‌بخشد. ابن‌سینا،

علت و معلول را این گونه تعریف می‌کند: «علت، هر ذاتی است که وجود ذات بالفعل دیگری، بالفعل از اوست، بدون آنکه (علت) وجود بالفعل از وجود بالفعل دیگری (معلول) به دست آمده باشد» (ابن سینا، ۱۹۸۹، ص ۲۶۰). هم‌چنین ابن سینا، در کتاب عیون الحکمه به جای واژه علت از واژه «سبب» استفاده نموده است (ابن سینا، ۱۹۸۰، ص ۵۱). «از نظر ابن سینا، معلول فی‌ذاته طوری است که وجوب وجود ندارد، و گرنه وقتی به خودی خود واجب فرض بشود، باید بدون علتش وجوب (وجود) داشته باشد؛ و به گونه‌ای است که ممتنع الوجود نیست؛ و گرنه به واسطه علت به وجود نمی‌آمد. پس ذات معلول به خودی خود، بدون اینکه برای آن وجود یا عدم علت شرط شده باشد، ممکن الوجود است؛ و لاجرم به واسطه علت وجوب (وجود) می‌یابد» (ابن سینا، ۱۳۹۰، ص ۲۰۵). به عبارتی ممکن الوجود، نیازمند علت ایجاد است که وجود را به او بدهد. علت به لحاظ عقلانی دارای وجودی مقدم بر معلول است؛ به طوری که ایجاد هستی و به وجود آوردن، خاص خداست که علت فاعلی هستی - بخش می‌باشد. لذا، می‌توان گفت ایجاد علت همان وجود معلول است.

۵. علل از نظر ابن سینا

ابن سینا، برخلاف ارسطو که به «فاعل طبیعی» معتقد بود، «فاعل» را علتی می‌داند که «مفید وجود» است و تأکید می‌کند که فلاسفه الهی نه تنها «علت فاعلی طبیعی» بلکه «علت فاعلی ایجاد» را نیز از اقسام فاعل می‌دانند و از دید ایشان، علاوه بر «مبدا تحریک» و «مفید حرکت»، «مبدا وجود» و «مفید وجود» نیز داریم (ابن سینا، ۱۴۰۴ق، ص ۲۵۷). ابن سینا به تقسیم‌بندی ارسطو از علت‌ها می‌پردازد و علت‌های چهارگانه را علت‌های ایجاد اشیاء می‌داند که به شرح آنها می‌پردازیم:

- علت صوری آن است که فعلیت شی به اوست.

- علت مادی آن است که جهت قوه و پذیرش شی است.

- علت فاعلی، وجود شی را افاده می‌کند.

- علت غایی، علتی است که شی به خاطر آن به وجود آمده است (ابن سینا، صص ۲۵۸-۲۵۷).

ابن سینا در بحث علیت، میان علل ماهوی (صوری و مادی) و علل وجودی (فاعلی و غایی) تمایز قائل می‌شود و معتقد است که دو علت وجودی مکمل هم هستند (ویسنوسکی، ۱۳۸۹، صص ۴۶۴). بدین معنا که علت فاعلی از حیث وجود مقدم و علت غایی از حیث ماهیت مقدم است. «هرگاه دو موجود وجود داشته باشند که یکی از آن دو در اصل وجود داشتن به دیگری نیازمند باشد، و اگر اولی وجود نداشته باشد، آن دیگری هم نمی‌تواند وجود داشته باشد. ابن سینا اولی را علت و دومی را معلول می‌نامد» (دادجو، ۱۳۹۰، صص ۳۲۶). از آنجا که ممکن الوجود از حیث وجود داشتن و ماهیت دارای علل خاصی است، پس علل به‌طور کلی دو دسته‌اند: الف) علل ماهیت؛ ب) علل وجود. علل ماهیت نیز، دو دسته‌اند: یا ماهیت با آن علت، بالقوه است، که به آن علت مادی می‌گویند و یا ماهیت با آن علت، بالفعل است که به آن علت صوری می‌گویند. علل وجود نیز، یا مقارن با معلول‌اند و یا مابین، علتی که مقارن با معلول است، موضوع نامیده می‌شود و عللی که مابین با معلول هستند همان ایجاد است، که به آن «علت فاعلی» می‌گویند و اگر ایجاد به خاطر آن تحقق یابد، این علت را علت غایی می‌گویند. البته ابن سینا فقط به چهار علت «مادی، صوری، فاعلی و غایی» اشاره می‌کند (خادمی، ۱۳۹۰، صص ۳۲). از طرفی نیز، طبق دیدگاه ابن سینا، علل اربعه ارسطو در دو طبقه قرار می‌گیرند: «طبقه ذات و ماهیت و طبقه وجود؛ به‌طوری‌که علت مادی و صوری علل ذات هستند و باعث قوام ماهیت شیء می‌شوند و علل وجود که علت فاعلی و غایی هستند، سبب تحقق این ماهیت در خارج می‌شوند. اگر علل وجود نباشند، علل ماهیت هیچ عملی را انجام نمی‌دهند» (ابن سینا، ۱۳۷۵، ج ۳، صص ۶۷-۷۵).

از نظر ابن سینا تک تک علت‌های چهارگانه شرط لازم و مجموع علت‌های چهارگانه شرط کافی ایجاد هر چیزی هستند و تا علت‌های چهارگانه یک چیز فراهم نباشند، آن چیز به وجود نمی‌آید (دادجو، ۱۳۹۰، صص ۳۲۶). در همین راستا، ابن سینا در کتاب اشارات و نجات، اصل

علیت را خیلی بهتر از سایر آثارش تبیین نموده است؛ به طوری که وی، به این نتیجه می‌رسد که از میان علت‌ها، تنها علت فاعلی، شایستگی مطرح شدن به عنوان علت العلل را دارد. در همین راستا می‌توان آن را به عنوان علت ایجادی اشیاء و برتر از دیگر علل دانست.

۶. تبیین اصل علیت و رابطه خدا با جهان از دیدگاه ابن سینا

از آنجا که طبق قانون علیت، معلول نیازمند علت است. لذا، رابطه خدا با جهان از طریق نظام علی و معلولی، که نظامی ضروری است صورت می‌پذیرد. در همین راستا، ابن سینا نیز، به بحث علت‌های وجودی و ایجادی می‌پردازد. ابن سینا در حوزه نظام علی و معلولی به راه ارسطو رفته است. با وجود این، آنگاه هم که ابن سینا در حوزه نظام علی و معلولی طبیعی بحث می‌کند، با این که در حال و هوای علیت ایجادی الهی قرار دارد، بین این دو نظام خلط نمی‌کند (دادجو، ۱۳۹۰، ص ۳۲۸). «ابن سینا، رابطه علت و معلول را با توجه به وجود، برقرار می‌کند؛ به طوری که عالم در نظر ابن سینا، امری ممکن الوجود است که خود اقتضای وجود ندارد و در اتصافش به وجود، نیازمند علت است، تا پس از کسب وجوب بالغیر موجود شود» (ویسنوسکی، ۱۳۸۹، ص ۳۳۹). در همین راستا، وی نیز معتقد است مراد از امکان، ضرورت بالغیر است. همان وجود تعلقی اضافی است که معلول نسبت به علت دارد. چنانکه به خوبی در تعلیقات تصریح می‌کند که ممکن الوجود چیزی است که وجودش متعلق به ذات نبوده، بلکه به علت و موجد آن تعلق دارد (نجفی افرا، ۱۳۹۱، ص ۹-۱۰). به طوری که ابن سینا در *التعلیقات* مطرح نموده که وجود معلول به تنهایی و بدون وصف حدوث، متعلق فعل ایجاد است. به همین دلیل اگر فاعل معدوم شود، وجود معلول نیز معدوم می‌شود. بنابراین می‌توان گفت متعلق ایجاد، وجود معلول است و ملاک نیازمندی معلول به علت، امکان ذاتی است.

ابن سینا، هستی واجب الوجود را از هستی ممکن الوجود جدا کرده و میان این دو تمایز قائل است. او می‌گوید: «وجود در واجب تعالی عین ذات واجب الوجود است. بنابراین وجود

واجب، علت است و لیکن هستی در ممکنات معلول و خارج از ماهیت آنها است» (ابن سینا، ۱۳۶۸، ص ۲۷۳). البته از راه برهان انی پی می‌بریم که معلول و مخلوق و اثر، همان‌طور که بر اصل وجود مؤثر دلالت می‌کند، گاهی نیز بر خصوصیت وجود مؤثر نیز دلالت می‌کند. لذا از طریق مخلوقات و معلولات خدا به عالم بودن خالق و علت و آفریننده آن پی می‌بریم (مطهری، ۱۳۷۶، ص ۳۷۳). ابن سینا، به‌طور مفصل رابطه علیت را بیان می‌کند و از بحث تمایز وجود از ماهیت و رابطه تنگاتنگ آن با علیت سخن می‌گوید. از نظر لغوی، ماهیت عبارت است از حقیقت هر چیزی، و در موجود ممکن، ذاتیات اشیا را ماهیت گویند. توضیح آن که هر ممکنی از دو جزء ذهنی تشکیل شده است: فعلیت‌ها و کمالات که همان وجود است، حدود کمالات و نهایت‌های آنها که ماهیت نامیده می‌شود. هستی در واجب تعالی عین ماهیت و ماهیت آن عین وجود است، در صورتی که در ممکنات، هستی بر ماهیت عارض شده و زائد بر آن است (ابن سینا، ۱۳۶۸، ص ۵۲۸). اما واجب الوجود ماهیت ندارد و موجودات دارای ماهیت، وجود خود را از واجب الوجود می‌گیرند. از این‌رو، واجب الوجود مجرد وجود است. با این شرط که دارای جهت عدمی و سایر اوصاف نباشد. به‌علاوه، سایر چیزهایی که دارای ماهیت می‌باشند موجودات ممکنی هستند که از ناحیه واجب الوجود به‌وجود آمده‌اند (ابن سینا، ۱۳۹۰، ص ۲). از طرفی نیز، ابن سینا معتقد است «ماهیت واجب عین انیت او بوده و با وجودش متحد است» (ابن سینا، ۱۳۶۰، ص ۴۵). تصور غلط در باب علیت ایجاد این است که فکر کنیم وقتی علت، معلولی را ایجاد کرد، معلول وجود دارد. نسبتی هم با علت دارد. نه خودش و انتسابش به علت یک چیز است (مطهری، ۱۳۷۰، ص ۲۷).

ابن سینا با بهره‌گیری از برهان حرکت و برهان طرف و وسط، علت ایجاد نخستین و واجب الوجود بودن خداوند را ثابت می‌کند و معتقد است تمام علت‌ها به علت فاعلی ایجاد می‌گردند. «ابن سینا بعد از تقسیم موجود به واجب و ممکن و ثابت کردن نیاز ممکن به

اصل علیت و مسأله خلقت در نگرش ابن سینا / ریاحی؛ اکوان؛ نجفی افرا / ۲۳۷

واجب، به این نکته می‌رسد که سلسله ممکنات، خواه متناهی و خواه نامتناهی باشد، ممکن الوجودهایی هستند که در وجود یافتن خود نیازمند علتی هستند که واجب الوجود است. زیرا؛ اگر در این سلسله چیزی جز معلول وجود نداشته باشد، این سلسله به علتی خارج از خود نیازمند می‌شود. و معلوم است که اگر در این سلسله چیزی باشد که معلول نیست، همین چیز نهایت واقع می‌شود. از این روی، هر سلسله‌ای به واجب الوجود بالذات منتهی می‌شود» (دادجو، ۱۳۹۰، ص ۱۷۴).

فلاسفه به این نتیجه رسیده‌اند که وجود واجب الوجود، ضروری است. در همین راستا، ابن سینا نیز معتقد است این که موجودی وجودش عین ذاتش باشد، خود این ملاک است که لذاته نیز باشد، یعنی قائم به نفسش باشد، به طوری که می‌توان گفت از دیدگاه ابن سینا رابطه علیت با ضرورت همراه است. همچنین ابن سینا از خود واژه علت و معلول استفاده کرده است (ابن سینا، ۱۳۸۳، ص ۶۸). وی، نیز همانند ارسطو از امتناع تسلسل سخن می‌گوید و معتقد است تسلسل مبتنی بر این است که این سلسله به مبدایی منتهی نگردد. اما چنین امری محال است. چنان که می‌دانیم هر معلولی، از آن جهت که ممکن بالذات است، معلول است. بنابراین می‌توان گفت در جهان هستی نیز می‌بینیم که سلسله‌هایی از علل و معلولات وجود دارند که سرانجام به ذات تبارک و تعالی منتهی می‌شوند. همان ذاتی که علت ایجاد برای همه اشیا است؛ و اگر درست بنگریم خواهیم دید که میان اجزا و نظام هستی از آن رو که به واجب تعالی منتهی می‌شوند، تلازم وجودی، برقرار است. از آن جا که هر حادثه‌ای که پیدا می‌شود احتیاج به موجد و پدید آورنده‌ای دارد. پس قانون علیت و معلولیت یکی از قوانین مهم فلسفی است؛ و جزء پایه و ارکان همه علوم است؛ بنابراین، علتی وجود دارد که سرسلسله تمام علت‌هاست. به عبارتی، نظام موجودات، نظام علی و معلولی است. ابن سینا، می‌گوید: هر گاه علل و عوامل نخستین و چگونگی پیدایش حوادث بعدی معلوم شود؛ وجود حوادث بعدی نیز آشکار خواهد گردید (ابن سینا، ۱۳۷۰، ص ۲۸۰). مفاد قانون علیت آن

است که «ممکن در وجود و عدمش نیازمند به یک مرجح بیرونی است. این قانون نه تنها یک اصل آشکار است که تصدیق آن نیازی به تفکر و اندیشه و ترتیب قیاس و اقامه دلیل ندارد. بلکه از بدیهیات اولیه به‌شمار می‌رود که تصدیق آن به چیزی جز تصور درست موضوع و محمول نیاز ندارد» (شیروانی، ۱۳۸۰، ص ۱۹۲). در همین راستا، چنین مطرح شده است که ابن‌سینا، به موارد زیر اشاره نموده است:

الف) محال بودن ترجیح بدون مرجح

کلمه بلا مرجح، یعنی اینکه بدون علت چیزی ترجیح داده شود، به عبارتی، منظور این است که هیچ ممکن بدون علت، موجود نمی‌شود. چرا که وجود و عدم برای شیئی ممکن، یکسان است. نه وجود برایش رجحان دارد، نه عدم، یعنی از ناحیه ذات خود اقتضای وجود و عدم ندارد و گرفتار عدم اقتضاست. اگر اقتضای وجود داشته باشد، واجب‌الوجود بالذات و اگر اقتضای عدم داشته باشد، ممتنع‌الوجود بالذات است. بنابراین نه به‌خودی‌خود، موجود و نه معدوم می‌گردد. بلکه برای موجود شدن، نیازمند علت وجود و برای معدوم شدن، نیازمند علت عدم است. هرچند عدم علت برای معدوم شدنش کافی است. هر چیزی که نبود و سپس هستی یافت. پس از اولیات عقل است که ترجیح یکی از دو طرف امکان به سبب و علتی می‌شود، هر چند که امکان دارد عقل ما از این بیان روشن غافل گردیده و نیاز به بیان و توضیح داشته باشد، اما عقل در طلب سبب ترجیح باز نمی‌ایستد و درست آن است که وجود معلول از طرف علت واجب می‌گردد (ابن‌سینا، ۱۳۶۸، ص ۲۹۹).

ب) محال بودن تخلف معلول از علت تامه

جدایی و انفکاک معلول از علت تام به هیچ وجه ممکن نیست و ابن‌سینا معتقد است که هستی معلول به علتی تعلق دارد که جامع تمام صفاتی باشد که در علیت بالفعل او موثرند (ابن‌سینا، ۱۳۶۸، ص ۲۹۷). اگر علت، در علیت خود تمام باشد و هیچ‌گونه نقصانی نداشته باشد، واجب است که معلول نیز، موجود گردد. اینجاست که می‌گوئیم انفکاک علت تامه از معلول یا تخلف معلول از علت تامه، محال است. دلیل این ادعا این است که اگر وجود

اصل علیت و مسأله خلقت در نگرش ابن سینا/ ریاحی؛ اکوان؛ نجفی افرا/ ۲۳۹

معلول از علت تامه، واجب نباشد، یا ممکن یا ممتنع است. اگر وقوع معلول از ناحیه علت تامه، محال باشد، هرگز معلولی از ناحیه هیچ علتی، تحقق پیدا نمی‌کند. بنابراین، حصول معلول از ناحیه علت تامه، یا ممکن است یا واجب. ما می‌گوییم واجب است «الشیء ما لم یجب لم یوجد». تا وقتی که تمام دریاچه‌های امکان و عدم بر روی شیئی بسته نشود و به درجه والای ضرورت و وجوب نرسد، هرگز موجود نمی‌شود؛ و اگر کسی مدعی شود که وقوع معلول از ناحیه علت تامه ممکن است، نیاز به علت دیگری پیدا می‌شود. چراکه هیچ موجود ممکن، بی‌نیاز از علت نیست. اینجاست که گرفتار تسلسل محال می‌شویم (بهشتی، ۱۳۹۷، ص ۲۲۶). از نظر فلاسفه، واجب الوجود است که معلول ممکن را ایجاب می‌کند و به او وجوب بالغیر بخشیده است.

ج) معیت علت و معلول

علت وجود شیء همیشه همراه شیء است؛ به طوری که علت ایجاد هر چیزی از آن شیء جدا نیست؛ یعنی زمان هرگز میان علت و معلول متخلخل نمی‌شود؛ بلکه علت و معلول باید با یکدیگر هم زمان باشند. به عبارتی، علت همواره همراه معلول بوده و جدای از آن نیست؛ به طوری که نمی‌توان در زمانی قبل از معلول یا معلول در زمانی بعد از علت وجود داشته باشد. ابن سینا معتقد به علت‌های مابعدالطبیعی (الهی) و علت‌های طبیعی (علت‌های معین) می‌باشد و بر این باور است که علت‌های واقعی، علت‌های هستی‌بخش معلول هستند (دادجو، ۱۳۹۰، ص ۳۴۳). از نظر ابن سینا، علت العلل بر کلیه اشیاء و موجودات مقدم است؛ و این تقدم او از مقوله تقدم علیت است؛ یعنی فاصله زمانی بین عالم و علت تامه آن نیست» (ابن سینا، ۱۳۸۳، ص ۳۸). بنابراین می‌توان گفت علت و معلول با یکدیگر هم‌زمان هستند.

د) سنخیت علت و معلول

«قانون سنخیت میان علت و معلول یکی از قواعد فلسفی است که همواره مورد استثناء واقع شده و بسیاری از مسائل بر آن مبتنی گشته است. طبق قانون علیت، هر پدید آمده‌ای علتی دارد» (مطهری، ۱۳۶۹، ج ۱، ص ۵۱). البته اموری که در تمامیت علت، نقش دارند برخی

داخل در ذات علت و برخی از آن‌ها خارج‌اند. در همین راستا، ابن سینا هم به علت داخلی و هم به علت خارجی توجه کرده است: «علت‌ها چهار چیزند، یکی، صورت شی است که در حقیقت خود شی قرار دارد. بعدی، باید ابتدا موجود شود تا صورت وجودی را دریافت نماید، وقتی بالفعل واجد صورت شود، ماده تحقق پیدا می‌کند. سومی مبدأ حرکت یعنی فاعل است؛ و چهارمی چیزی است که به خاطر آن ماده و صورت باهم جمع می‌شوند، یعنی تمام غایت است. همچنین وی، در بخش علل الهیات کتاب شفا ادعا می‌کند که علت‌های چهارگانه می‌توانند به دو زیر مجموعه تقسیم شوند: یکی ماده و صورت، که داخلی یا ذاتی معلول‌اند، دیگری فاعل و غایت است که خارجی یا ورای معلول‌اند» (همان). در هستی‌شناسی سینوی مسئولیت وجودبخشی به عهده صورت است. به بیان دیگر، عاملی که سبب می‌شود ماده یا هیولا، بالفعل شود و وجود خارجی یابد، صورت است» (یثربی، ۱۳۸۵، ص ۶۳). ابن سینا اظهار می‌دارد: «واجب بالغیر، همان تعلق به غیر است. لذا، واجب بالغیر نیازمند علت است» (بهشتی، ۱۳۹۷، ص ۱۷). وی معتقد است هر ماهیتی غیر از ماهیت واجب الوجود مقتضی امکان وجود است (ابن سینا، ۱۳۶۸، ص ۲۷۴). در همین راستا ابن سینا، از امکان به واجب بالغیر یا امری که در تحقق وابسته به غیر است، یاد می‌کند. وی، در برخی آثار، وجود را امر محتاج به علت تلقی می‌کند، اما وجودی که ضرورت خود را از ناحیه غیر دریافت می‌کند و این بسیار به امکان وجودی یا فقری ملاصدرا نزدیک، بلکه عین آن است (نجفی افرا، ۱۳۹۱، ص ۱۱). در همین راستا ابن سینا نیز، در نمط پنجم الهیات مطرح می‌کند «هستی معلول به علت وابسته است، از آن روی که علت دارای حالی است که به آن اعتبار، علت است. آن علت طبیعت یا اراده یا به چیز دیگری که خارج از علت است محتاج است. ولی لازم است در کامل شدن علت و فعلیت آن مدخلیت داشته باشد» (ابن سینا، ۱۳۶۸، ص ۲۹۶).

اصل علیت و مسأله خلقت در نگرش ابن سینا / ریاحی؛ اکوان؛ نجفی افر / ۲۴۱

از نظر ابن سینا، هیچ پدیده‌ای بدون علت نیست. از طرفی نیز تسلسل محال است. پس باید سلسله به یک علت نخستین ختم شود که علت العلل نام دارد. در همین راستا، ابن سینا نیز معتقد به وجود خداوند به عنوان علت نخستین (ایجادی) است. «ابن سینا علم الهی را بر اساس علیت، توجیه می‌کند و معتقد است که این علم، مستند به علیت است (خداوند در ازل، از عالم به ذات خود، به معلول اول عالم می‌شود. سپس از علم به معلول اول، از معلول یا معلول های بعدی آگاه می‌گردد)» (یثربی، ۱۳۸۷، ص ۲۸۷). البته نظریه علیت ابن سینا، شامل تعریف علیت فاعلی، مادی، صوری و غایی می‌شود؛ که از تقسیم‌بندی چهارگانه ارسطو تبعیت می‌کند و معتقد است که علت فاعلی به واسطه علت صوری، وجود را اعطا می‌کند. ابن سینا، در الهیات شفا از علت فاعلی می‌گوید: «منظور ما از فاعل، علتی است که وجودی مباین با ذات خود را اعطا می‌کند» (ابن سینا، ۱۴۳۰ق، ج ۱، ص ۲۵۷). از نظر ابن سینا، علت فاعلی، معطی کل وجود یا افاده‌کننده وجود به شیء است که دارای ماهیت امکانی است. در همین راستا، تعریف اولیه ابن سینا از علت فاعلی طبیعی در طبیعات شفا چنین است: «فاعل در امور طبیعی آن را گویند که در چیز دیگری غیر از خود، از این جهت که چیز دیگری است، مبدأ حرکت شود. منظور از حرکت در اینجا خروج از قوه به فعل در ماده است. این مبدأ، چیزی است که تغییر در حال دیگری و حرکت از قوه به فعل در درون آن را سبب می‌شود» (ابن سینا، ۱۴۳۰ق، ج ۴، ص ۴۸). یکی از ویژگی‌های علت نخستین این است که او باید علت فاعلی باشد و محال است که علت صوری یا غایی یا مادی باشد. و هرچه در نظام هستی بر همه علت‌ها تقدم دارد، علت فاعلی است، که معلول از آن پدید آمده است.

نظر اکثر متکلمین این است که احتیاج مفعول به فاعل به واسطه معنای مشترک میان فعل و صنع و ایجاد است و آن معنای مشترک، هستی یافتن مفعول مسبوق به عدم از فاعل است. به عبارت دیگر فاعل، مفعول مسبوق به عدم را هستی بخشیده و اعطای وجود کرده است. بنابراین همین که مفعول به وجود آمد از فاعل، مستغنی و بی‌نیاز خواهد بود. دانشمندان این

جماعت برای اثبات مدعای خویش به دلایلی تمسک جسته‌اند که ابن سینا آن‌ها را به شرح زیر آورده است: «دلیل اول - این دلیل متکلمین، جنبه تجربی دارد و آنان با مشاهده باقیماندن ساختمان و بنا و فنا و نابودی بنا گفته‌اند که در هستی عالم هم مانعی نخواهد بود که به فنا ی علّت، معلول باقی بماند و بعد از هست شدن مفعول و تحقق آن، نیازی به وجود علّت نخواهد بود. ابن سینا دلیل فوق را در متن به این عبارت: «و قد یقولون: انه اذا اوجد فقد زالت الحاجة ... کما یشاهدونه من فقدان البناء و قوام البناء» بیان کرده است. دلیل دوم - در صورتی که مفعول بعد از تحقق یافتن و هست شدن بازهم محتاج به علّت باشد، اگر از علّت همان هستی را که دارد طلب کند نتیجه این فرض نیز، محال است که این دلیل در این عبارت: «حتی ان کثیرا منهم لا یتحاشی ... حتی یحتاج الی الفاعل؟» ذکر شده است. دلیل سوم - در صورتی که مفعول بعد از به وجود آمدن و هست شدن به علّت محتاج باشد، بدیهی است که چون موصوف به وجود است، هستی آن نیازمند به علّت است؛ و به عبارتی چون کلمه موجود «بر آن حمل می شود از این جهت به فاعل نیازمند است. بدیهی است که کلمه موجود» بر واجب الوجود نیز محمول است و بنابراین گمان لازم می آید که واجب الوجود نیز محتاج به علّت باشد و نتیجه این فرض، تسلسل در اصل آفرینش است که محال است. دلیل سوم به این عبارت: «و قالوا لو کان یفتقر الی الباری تعالی ... و کذلک الی غیر النهایه» آمده است. این سؤال که آیا موجود ممکن بعد از اینکه توسط علّت پدید آمد، برای استمرار و بقای خود نیازمند به علّت است یا اینکه فقط در پیدایش نیازمند علّت است، پاسخ متکلمان و حکما متفاوت است، به طوری که متکلمان مناط احتیاج معلول به علّت را همان حدوث یا پیدایش می‌دانند و معتقدند که معلول در بقاء خود، نیازی به علّت ندارد. چون که احتیاج معلول به علّت این بوده که چیزی را که نبوده به وجود آورد و اگر بعد از به وجود آوردن معلول، علّت نابود گردد، معلول نابود نمی‌گردد. اما حکما، بر این باورند که اگر رابطه علّت

اصل علیت و مسأله خلقت در نگرش ابن‌سینا/ ریاحی؛ اکوان؛ نجفی افرا/ ۲۴۳

و معلول، لحظه‌ای قطع گردد، معلول نابود می‌گردد. زیرا معلول هم در بقاء و هم در پیدایش، نیازمند علت است» (ابن‌سینا، ۱۳۶۸، ص ۲۸۹).

ابن‌سینا در پاسخ به استدلال متکلمان می‌گوید: علاوه بر عقیده آنان بر این که جهان مسبوق به عدم زمانی باشد، لازم می‌آید که بدون جهت، جهان خلقت و دستگاه آفرینش تعطیل شده و ذات حق تعالی بدون علت از افاضه فیض امتناع نماید. این تفکر نشان دهنده نقص و ترکیب در ذات واجب الوجود است. گذشته از این فایده‌ای هم بر آن مترتب نیست؛ زیرا هدف آنان از این سخن، آن است که فعل واجب الوجود مسبوق به عدم باشد و بنابر قول به قدم عالم، باز هستی جهان مسبوق به عدم ذاتی است و اشکالی ندارد که معلول از علت خود فاصله زمانی داشته باشد، البته تقدم علت بر معلول خود در این موارد به ذات است نه به زمان. «ابن‌سینا در استدلال اول متکلمین که گفتند نامتناهی به‌طور جمعی موجود باشد، برای این که هر یک از آن در وقتی موجود بوده است، این گمانی خطا و نادرست است، زیرا وقتی حکم بر هر یک از آحاد تک تک درست باشد، لازم نیست بر مجموع از جهت مجموع هم صدق کند، در غیر این صورت باید درست باشد که وجود نامتناهی جمعی در زمان گذشته موجود باشد، برای آن که هر یک موجود بوده است، پس امکان بر نامتناهی جمعی حمل خواهد شد، همان‌طوری که بر هر یک صدق می‌کند. ابن‌سینا در پاسخ استدلال دوم متکلمین که گفته‌اند: اگر حوادث نامتناهی موجود باشد، لازم می‌آید که وجود هر یک از حوادث روزانه به گذشتن حوادث نامتناهی گذشته وابسته باشد، و چون گذشتن حوادث نامتناهی گذشته ناممکن است، پس باید وجود هر یک از حوادث روزانه محال باشد؛ اما چون حوادث روزانه به‌طور تدریجی موجود می‌شود، پس باید وجود هر یک از حوادث روزانه محال باشد؛ اما چون حوادث روزانه تدریجاً موجود می‌شود، پس وجود آن‌ها به گذشتن حوادث نامتناهی وابسته نیست، بنابراین مخلوقات، مسبوق به عدم زمانی و متناهی‌اند؛ و بدین‌سان وجود حوادث روزانه به گذشتن حوادث متناهی وابسته خواهد بود و این امر ممکن است. او می

گوید: اگر منظور شما از این که می‌گویید وجود حوادث روزانه به گذشتن حوادث نامتناهی وابسته است، این باشد که حوادث گذشته نامتناهی، علت و حوادث روزانه معلول و محتاج به حوادث نامتناهی گذشته‌اند، این ادعا ناصحیح است و این که ظرف حوادث نامتناهی گذشته، قبل و ظرف حوادث روزانه، بعد است، نمی‌تواند دلیل بر این باشد که حوادث گذشته علت و حوادث روزانه معلول‌اند. علاوه بر این هر وقت حوادث روزانه با هر یک از حوادث نامتناهی گذشته مقایسه گردد، حوادثی که فاصله میان این دو قسم واقع می‌شود متناهی است؛ و طبق حکم هر یک از حوادث را می‌توان به مجموع حوادث نامتناهی سرایت داد و گفت: هرگاه فاصله میان حوادث روزانه را با مجموع حوادث گذشته مقایسه نماییم، حوادثی که در وسط قرار گرفته متناهی است؛ و اما مقصود متکلمین از توقف وجود حوادث روزانه به گذشتن حوادث نامتناهی «این باشد که حوادث روزانه بعد از گذشتن حوادث نامتناهی موجود می‌شود و هیچ یک علت و دیگری معلول نیست و با این وصف ناممکن است. ابن سینا می‌گوید: این دعوی ما با متکلمین است و نمی‌تواند دلیل بر مدعای آنان باشد؛ زیرا عقیده حکما بر این است که جهان، قدیم است. بنابراین عقیده، بعد از گذشتن حوادث نامتناهی موجود می‌شود، در صورتی که متکلمان جهان را حادث و مسبوق به عدم زمانی می‌دانند، عقیده دارند که وجود حوادث روزانه بعد از گذشتن حوادث متناهی است. ابن سینا پاسخ دلیل دوم را به این عبارت آورده است: «و اما توقف الواحد منها علی ان يوجد قبله ما لا نهایی له، او احتیاج شیء منها الی ان ینقطع الیه ما لا نهایی له ... افبان یغیر لفظها تغیرا لایتغیر به المعنی؟» اما آنچه متکلمین گفتند که: بستگی هر یک از آنها تا نامتناهی پایان پذیرد، این سخن دروغ است که هر دو معدوم‌اند و دومی نمی‌تواند هستی یابد. مگر پس از وجود معدوم اول و احتیاج نیز همین طور است. سپس به هیچ وجه و در هیچ وقتی از اوقات درست نیست گفته شود که هستی آخری به امر نامتناهی وابسته است، یا محتاج به آن است

که نامتناهی به سبب آن پایان یابد؛ بلکه هر وقتی را در نظر بگیری، میان آن و موجود آخری حوادث متناهی خواهد بود» (ابن سینا، ۱۳۶۸، ص ۳۱۳).

همچنین ابن سینا در زمینه عقیده حکما می گوید: «نسبت حق تعالی به اوقات و معلولات نخستین (عقول) و آنچه لازمه وجود عقول است (نفوس و اجرام کلی) دگرگون نمی شود و اختلاف نسبت به واسطه دگرگون شدن اوضاع اجرام آسمانی است که وجود حرکت سرمدی لازمه آن است. از این حرکت دوری پیوسته و پاینده تغییر و دگرگونی در عالم ماده هویدا شده است، به طوری که حوادث روزانه نتیجه آن حرکت همیشگی است» (ابن-سینا، ۱۳۶۸، ص ۳۱۵).

از نظر ابن سینا خداوند، ازلی و قدیم و مخلوقات، حادث ذاتی هستند. معلول چه در اصل وجود و چه در بقا، محتاج علت است و این مسأله در نظریه فیض ابن سینا نیز مطرح گردیده است. با دقت در وجود علت و معلول درمی یابیم که علت، وجودی مستقل و غنی ندارد. بلکه عین استقلال و غناست؛ اما معلول، تنها فقر و تعلق محض است. از آنجا که ملاک نیاز به معلول، فقر یا ربط وجودی معلول است، لذا نحوه علیت و سببیت بین خداوند و مخلوق، ربطی وجودی بین فقر محض و غنای محض است. در همین راستا، آکویناس نیز در سراسر نوشته هایش علیت مخلوقات را تایید می کند و معتقد به وجود یگانه فاعل (خداوند) است. با تامل دقیق فلسفی آشکار می شود که:

- بر اساس اصل علیت هیچ حادثه ای بدون علت رخ نمی دهد

- بر اساس اصل سنخیت، امکان ندارد که هر معلولی از هر علتی صادر شود.

- بر اساس اصل ضرورت، هر چیزی که موجود شده، وجودش ضرورت داشته است، و هر

چیزی که موجود نشده، وجودش ضرورت پیدا نکرده است، به طوری که می توان گفت از

نظر ابن سینا، خلقت جهان بنا بر ضرورت بوده است.

۷. نتیجه‌گیری

در فلسفه ابن سینا اصل علیت هم در طبیعت و هم در ماوراء طبیعت مورد توجه قرار گرفته است. ابن سینا، با تدبیر در آثار ارسطو، در تبیین و فهم اصل علیت اهتمام زیادی به خرج داده است؛ و از آنجا که علیت، رابطه مستقیم با بحث وجود دارد، لذا، ابن سینا، مبدع علیت برمدار وجود است؛ به طوری که معتقد است بین علت و معلول رابطه علیت و تلازم وجودی مطرح است، و خدا به عنوان واجب الوجود محض، عطا کننده وجود به همه کائنات است. مباحث ابن سینا در باب قاعده الواحد بیشتر راجع به علت وجودبخش است، به طوری که خداوند را علت وجودی و ایجادی اشیاء می‌نامد که این امر مورد توجه فیلسوفان غربی از جمله آکویناس قرار می‌گیرد. ابن سینا، با تقسیم جدید فلسفی موجود به واجب و ممکن و اثبات نیازمندی ذاتی ممکنات به واجب، به اثبات علت فاعلی ایجادی پرداخته و مدل جدیدی از مناسبات خدا و جهان را مطرح ساخته که جهان، همواره به وجوب غیری، موجود بوده است، به طوری که همه موجودات غیر از ذات حق تعالی، ممکن الوجودند و بین آنها یک اصل ضروری به عنوان اصل علیت برقرار است. اما حکما، مناط نیاز به علت را امکان می‌دانند. در حالی که متکلمان، ملاک نیاز به علت را حدوث می‌دانند. در همین راستا ابن سینا، ملاک نیازمندی را امکان ذاتی می‌داند و معتقد است ممکن هم در حدوث و هم در بقا نیازمند خداوند است.

منابع

- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۶۰)، رسائل ابن سینا، ضیاءالدین دری، تهران، انتشارات مرکزی.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۶۸)، شرح اشارات و تنبیهات، حسن ملکشاهی، تهران، انتشارات صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران.

اصل علیت و مسأله خلقت در نگرش ابن سینا/ ریاحی؛ اکوان؛ نجفی افرا/ ۲۴۷

- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۸۵)، الالهیات من کتاب الشفا، حسن حسن زاده آملی، قم، بوستان کتاب.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۶۳)، المبدأ و المعاد به اهتمام عبدالله نورانی، تهران، موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل با همکاری دانشگاه تهران.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۵)، الاشارات و التنبیها، قم، نشر البلاغه.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۷)، الهیات نجات، سید یحیی یربلی، تهران، فکر روز.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۹)، التعليقات، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۸۳)، رساله در حقیقت و کیفیت سلسله موجودات و تسلسل اسباب و مسببات، مقدمه و تصحیح موسی عمید، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۸۳)، دانشنامه علایی، تصحیح و حواشی محمد معین، تهران، نشر انجمن آثار ملی.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۹۰)، الهیات از کتاب شفا، ابراهیم دادجو، تهران، امیر کبیر.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۹۱)، شرح الهیات شفا (مشکات)، محمد تقی مصباح یزدی، ج ۱، قم، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۰۴ ق)، الشفاء (الهیات)، تصحیح سعید زائد، قم، مکتب آیه الله مرعشی.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۰۵ ق)، الشفاء الطبیعیات، تحقیق و تقدیم ابراهیم مذکور، ج ۱، قم، منشورات مکتبه آیه الله مرعشی.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۳۰ ق)، الشفاء، ابراهیم مذکور، ج ۱ و ۴، قم، ذوی القربی.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۹۸۰)، عیون الحکمه، عبدالرحمان بدوی، بیروت، دار القلم.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۹۸۹ م)، الحدود، قاهره، الهیه المصریه.

- برنجکار، رضا (۱۳۹۰)، «نقد و بررسی دیدگاه ابن سینا و اسپینوزا درباره ضرورت علیت»، پژوهش‌های فلسفی-کلامی، ش ۳، صص ۳۷-۵۸. DOL:10.22091/PFK.2011.
- بهشتی، احمد (۱۳۹۷)، صنع و الابداع، شرح و توضیح نمط پنجم الاشارات و التنبیها، تهران، دانشگاه تهران.

- مطهری، مرتضی (۱۳۷۰)، درس‌های الهیات شفا، ج ۲، تهران، انتشارات حکمت.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۶)، مجموعه آثار، ج ۳، تهران، صدرا.
- نجفی افرا، مهدی (۱۳۹۱)، «احتیاج معلول به علت در اندیشه ابن سینا»، پژوهش‌های معرفت‌شناختی، ش ۱، صص ۱۱-۲۴.

- ویسنوسکی، روبرت (۱۳۸۹)، متافیزیک ابن سینا، ترجمه مهدی نجفی افرا، تهران، نشر علم.
- ارسطو (۱۳۶۷)، متافیزیک، ترجمه شرف الدین خراسانی، چاپ دوم، تهران، نشر گفتار.
- خادمی، عین الله (۱۳۸۰)، علیت از دیدگاه فیلسوفان مسلمان و فیلسوفان تجربه‌گرا، قم، موسسه بوستان کتاب.

- دادجو، ابراهیم (۱۳۹۰)، مابعدالطبیعه از نگاه ارسطو و ابن سینا، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

- ژیلسون، اتین (۱۳۷۵)، مبانی فلسفه مسیحیت، ترجمه محمد محمدرضایی و سید محمود موسوی، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.
- شیروانی، علی (۱۳۸۰)، کلیات فلسفه، قم، نصاب.

- کبیر، یحیی (۱۳۹۳)، فاعلیت ایجادی از دیدگاه ملاصدرا و ابن سینا، فلسفه دین، ش ۱، صص ۱-۲۸. Dol: 10.22059/ JpHT.2014.50446

- مطهری، مرتضی (۱۳۷۶)، مجموعه آثار، ج ۱، تهران، صدرا.

-Richard Son, Kara (2013), Avicenna a's Conception of the Efficient Cause", British Journal for the History of Philosophy, 21 (2). P. 39-220.